

मेरो काटुनकर्मको रेखांकन

वात्स्यायन

वि.सं. २०१८ मा मैले एसएलसी पास गर्दा पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरामा भर्खरै आइएस्सी खुलेको थियो । तर त्रिभुवन विश्वविद्यालयले यसलाई मान्यता दिइसकेको थिएन । निकै उत्साही बनेर आइएस्सीमा भर्ना भएँ । तर दुर्भाग्य, करिब एक वर्ष पढेपछि पनि त्रिभुवन विश्वविद्यालयले हात्रो क्याम्पसको आइएस्सीलाई मान्यता दिने छाँट देखिएन । हामीले आइएस्सी छोड्नुपन्यो । त्यसपछि केही साथीले पोखरामा नै अन्य विषय लिएर पढे । केहीले भने काठमाडौं गई फेरि आइएस्सीमा नै भर्ना भएर विज्ञान पढ्ने धोको पूरा गरे ।

म कुन विषय पढ्ने भनेर दोधारमा थिएँ । एलियामा जोनले जीवविज्ञान पढाउनुहुन्थ्यो । प्रयोगात्मक कक्षामा मैले बनाएका विभिन्न जीवका चित्रहरू देखेपछि उहाँ अत्यन्त प्रभावित हुनुभएको थियो । 'तपाईं त कलाकार मान्छे, किन विज्ञान पढ्न आएको भन्नुहुन्थ्यो आफूसँग भएको प्रतिभा त्यसै मर्न नदिनुहोस् भन्ने आशयका साथ उहाँले भन्नुभयो, "ललितकला पढ्नलाई काठमाडौंमा विदेशबाट विद्यार्थीवृत्तिको अवसर आउँछ । त्यसमा प्रतिस्पर्धा गर्नका लागि काठमाडौंतिरै जानोस् ।" मेरो भित्री मनले पढ्न चाहेको पनि यही थियो । उहाँको सुझाव मलाई मेरै अन्तर्आत्माको बोली जस्तो लाग्यो । त्यसपछि मलाई

जाऊँ-जाऊँ भइहाल्यो । विदेश गएर ललितकला पद्नलाई विद्यार्थीवृत्ति पाउने आशा मनभिरि बोकेर हिँडै काठमाडौं सहरतिर । यो वि.सं. २०२० तिरको कुरा हो ।

संयोगले कार्टुनिस्ट बनौं

काठमाडौंमा त आइयो । तुरुतै विद्यार्थीवृत्ति पाउने कुरा पनि भएन, पर्खनै पन्यो । धेरै दिनलाई थेग्न सक्ने गरी खर्च पनि थिएन । त्यसैले म कामको खोजीमा भाँतारिएको थिएँ । नयाँ सन्देश साप्ताहिकका सम्पादक रमेशनाथ पाण्डेलाई कार्टुनिस्ट चाहिएको थाहा पाएँ र सम्पर्क गरै । उहाँले 'कार्टुन बनाउनुपन्यो, पारिश्रमिक दिन्छु' भन्नुभयो । म राजी भएँ । कार्टुनबारे मलाई केही पनि जानकारी थिएन । चित्रकलासम्बन्धी प्रारम्भिक ज्ञान चाहिँ थोरै थियो । कार्टुनका लागि समसामयिक राजनीतिबारे पनि जानकार हुनु आवश्यक हुन्छ । म पढ्दै थिएँ । राजनीतिमा उतिसारो खचि र ज्ञान पनि थिएन । पाण्डेले नै विभिन्न पत्रिकामा छापिएका कार्टुन देखाउनुभयो, र कार्टुनबारे बुझाउनुभयो । विषयवस्तु अहिले तपाईंलाई आउँदैन भने म दिउँला पनि भन्नुभयो । यति आश्वासन पाएपछि भने मलाई सहज महसुस भयो । त्यसछि नयाँ सन्देशमा कार्टुन बनाउन थालै । कार्टुनका विषयवस्तु उहाँले नै दिनुहुन्थयो । कसलाई के विषयमा कसरी व्यंग्य गर्ने भन्ने सुभाव पाएपछि सोहीअनुसार रेखाचित्र कोर्नु मेरो काम थियो । यद्यपि मलाई उति खचि भने थिएन यसमा । अलिकति पैसाका लागि मात्र कार्टुन कर्ममा बल गरेर लागेको थिएँ । वि.सं. २०२२ तिर जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमा काम भेट्नेबित्तिकै कार्टुन बनाउने जाँगर मर्दे गयो । जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमा पनि पाठ्यपुस्तकमा स्केच बनाउने काम थियो । त्यहाँबाट वि.सं. २०२५ मा जापान गएँ, ग्राफिक कलासम्बन्धी प्रशिक्षण लिन । तीन महिने प्रशिक्षणपछि म पुनः जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमै फर्किएँ ।

कोलम्बो प्लानअन्तर्गत सर जेजे स्कूल अफ आर्ट, बम्बईमा ललितकलाको विद्यार्थीवृत्तिका लागि तीनपटक प्रयास गरै । तीनैपटक असफल भएपछि विदेशमा गएर ललितकला अध्ययन गर्ने सपना छिन्नभिन्न भयो । विद्यार्थीवृत्तिमा प्रतिस्पर्धा गर्ने उमेर पनि घर्किसकेको थियो र ललितकलामा मेरो कुनै औपचारिक अध्ययनको प्रमाणपत्र नभएकाले जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमा अरु प्रगति गर्ने सम्भावना मैले देखिनँ । त्यसपछि वि.सं. २०२६ मा पोखरा नै फर्किएँ र केही वर्ष फोटोग्राफीको व्यवसाय गरै । त्यो पनि सफल भएन । कला व्यवसायका लागि आफै स्टुडियो सञ्चालन गर्ने जोशका साथ वि.सं. २०३० मा इगल आई आर्ट

स्टुडियो खोल्न । त्यसपछि लगातार पाँच वर्षसम्म पेन्टिङ्को व्यवसाय र साधनाका साथै पृथ्वीनारायण क्याम्पसमा अध्यापन कार्यमा व्यस्त भएँ । त्यति बेला कार्टुनसम्बन्धी कुनै काम गरिनँ ।

यसप्रकार मेरो कार्टुनकर्मले धेरै वर्ष विश्राम लियो । म गम्भीरपूर्वक कार्टुनमा लागेको वि.सं. २०३५ देखि मात्रै हो । वि.सं. २०३५ मा पोखरेली युवा सांस्कृतिक परिवार नामक संस्था स्थापना भएको थियो । म पनि त्यसमा आबद्ध भई विभिन्न गतिविधिमा सक्रिय हुँदै थिएँ । पोखरामा विश्व शाक्य र नारायण कार्कीले प्राङ्गण साहित्यिक पत्रिका छापै हुनुहुन्थ्यो त्यतिबेला । दुई जनाले मात्रै पत्रिका चलाउन गाहोगाहो भएकाले उहाँहरूले पोखरेली युवा सांस्कृतिक परिवारसँग आबद्ध म लगायत विजय बजिमय, तीर्थ श्रेष्ठ, सस्मक्त, उषा शेरचन आदिसँग सहयोग माग्नुभयो । त्यसपछि मलाई उक्त पत्रिकामा कार्टुन बनाउने जिम्मा आयो । नयाँ सन्देशमा काम गर्दाको केही अनुभव त थियो तर कार्टुन सिर्जनाका लागि त्यो पर्याप्त थिएन । पृथ्वीनारायण क्याम्पसको पुस्तकालयमा कार्टुनसम्बन्धी उपलब्ध सामग्री पनि खोजीखोजी पढौँ । सामाजिक र राजनीतिक विसंगतिप्रति पनि ध्यान दिन थाल्न । त्यसपछि कार्टुनबारे विस्तारै जानकारी हुँदै गयो र स्थिर पनि जाग्न थाल्यो ।

मेरो सिकाइ

कार्टुन सिर्जनाको प्रारम्भिक चरणमा विदेशी पत्रिकामा छापिएका कार्टुन हेरेर पनि केही सिकेको छु । कार्टुन बनाउन सुरु गर्दा नेपालमा पाँच/छ ओटा पत्रिका मात्रै थिए । तिनमा कार्टुन विरलै प्रकाशित हुन्थ्ये । टाइम्स अफ इन्डिया सजिलै उपलब्ध हुन्थ्यो पोखरातिर । र त्यसमा आरके लक्षणका कार्टुन छापिन्थ्ये । म सकेसम्म नियमित हैर्थे । कार्टुनप्रेमी पत्रकारहरूका बीच उनका कार्टुनको निकै चर्चा हुन्थ्यो । उनका जस्तै चोटिला र परिहासपूर्ण कार्टुन रचना गर्न सके कति राम्रो हुन्थ्यो होला भन्ने लाग्थ्यो । मलाई आरके लक्षणबाट प्रभावित भएको पनि भन्छन् । प्रभावित नभई साधना सुरु हुँदैन र साधनाविना सष्टाको मौलिकता स्थापित हुँदैन । त्यसैले प्रभावित हुनु नराम्रो हो भन्ने मलाई लाग्दैन ।

आरके लक्षणका साथै नाम चलेका अरु धेरै कार्टुनिस्टहरूका कार्टुनमा रेखांकन गर्ने शिल्प र शैली कस्तो छ, कुन प्रकारको रेखांकन सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ, रेखा र रडको संयोजन कस्तो छ भन्ने जस्ता विषय म नियालेर हैर्थे । कसरी बनाउँदा रेखा सबल, सशक्त र आकर्षक हुन्छन् भन्ने कुरा मेरो चासोको विषय हुन्थ्यो । यसरी लामो समयसम्म अध्ययन र अभ्यास गर्दै जाँदा

म पूरै वात्स्यायनमा परिवर्तित भइसकेको छु । र मेरो आफूनै पहिचान बनिसकेको छ भन्ने मलाई लाग्छ ।

विषयवस्तु

राजनीतिक परिवर्तनको मुख्य मुद्दा लिएर कार्टुन बनाइयो पञ्चायतकालमा । वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलन हुँदै गणतन्त्रसम्म आइपुग्दा पनि देशले निश्चित राजनीतिको बाटो समात्न सकेको छैन । राजनीतिक मुद्दाहरू नै प्रमुख भएका बेला कार्टुनका विषय राजनीतिक हुने नै भए । तथापि मैले समयसमयमा सामाजिक कार्टुन पनि बनाउँदै आएको छु । कान्तिपुर दैनिकको शनिबार निस्कने कोसलीमा नियमित प्रकाशन हुने मेरा कार्टुनहरूले सामाजिक विषयवस्तु बोकेका हुन्छन् (हेर्नुहोस् तस्बिर १) ।

तस्बिर १ : दाइजोबारे बनाइएको सामाजिक कार्टुन ।

कार्टुनका लागि विषयवस्तुको छनौट प्रारम्भिक कुरा हो । प्रस्तुति र रेखांकन त्यसपछिका कुरा हुन् । राजनीतिक विषयका लागि म मिडियामा भर पर्छु । पत्रपत्रिकाका समाचार र अभि विश्लेषणात्मक लेख तथा रेडियोका समाचार सहयोगी हुन्छन् विषयवस्तु छनौटका लागि । तर टेलिभिजन भने अति नै

महत्त्वपूर्ण स्रोत बनेको छ । टेलिभिजनमा दृश्य हुने भएकाले नेताहरूको हाउभाउ र भिगिमा थाहा पाउन सजिलो हुन्छ । कुनै नयाँ व्यक्ति अकस्मात् चर्चामा आयो भने उसलाई त नदेखिएको पनि हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा कार्टुन बनाउँदा टेलिभिजन समाचार सहयोगी हुन्छ । सामाजिक कार्टुनका लागि साधारण जनजीवनमा देखिएका या आफैले भोगेका घटनालाई विषय बनाउँछु ।

कहिलेकाहाँ जति घोलिए पनि कार्टुनका लागि उपयुक्त विषय भेटाउँदिनँ । विषय त धेरै हुन सक्छन् । तर कुन विषयलाई कसरी प्रस्तुत गर्दा तीखो व्यंग्यका साथै हास्य रसले पूर्ण हुन सक्छ; पहिल्याउन कठिन हुन्छ । कुनै विषयलाई व्यंग्यात्मक तरिकाले प्रस्तुत गर्न सकिएन भने त्यो कार्टुन नभई दृष्टान्त चित्र (इलस्ट्रेशन) बन्दछ । त्यसैले म त्यस विषयलाई छोडिदिन्छु र यसरी छोड्दै जाँदा पछि कुनै विषय पनि बाँकी रहँदैन कार्टुन रचनाका लागि । यसै गरी कहिलेकाहाँ सरकार, दल, तिनका भ्रातृ संगठन आदिका विषयमा एकसाथ विवाद उठाउन् । त्यसबखत कसको विषयमा व्यंग्य गर्ने र कसलाई छोड्ने भनी छनौट गर्न मलाई गाहो हुन्छ । धेरै कार्टुन म आफैले विषयवस्तु छानेर बनाउँछु । कसैसँग सरसल्लाह गर्दिनँ । विषयवस्तुको हिसाबले मलाई सम्पादकहरूले पूर्ण स्वतन्त्रता दिनुभएको छ । पोखरामा बस्ने भएकाले पनि होला, पत्रकार र सम्पादकसँग मेरो अन्तर्क्रिया कम हुन्छ ।

आफूले बनाएका कार्टुनमा कुन राम्रो भनेर मलाई सोध्ने गरिन्छ । तर मलाई ऐउटाको नाम लिन एकदम गाहो हुन्छ । सबै कार्टुनमा मैले उति नै परिश्रम लगाएको हुन्छु । राजनीतिक कार्टुन समय सन्दर्भमा बाँधिएका हुन्छन् । कुनै सन्दर्भमा राम्रा भएका कार्टुन पछि खल्लो लाग्न पनि सक्छन् । तर सामाजिक कार्टुनहरू बढी समयसम्म सान्दर्भिक हुन्छन् । त्यसैले राजनीतिकभन्दा सामाजिक कार्टुन मलाई मन पर्छ ।

कार्टुनकर्ममा स्थानले पनि केही फरक पार्दै रहेछ । विसं. २०५६ तिर काठमाडौँमा बसेर केही समय कान्तिपुस्ता काम गरै । पछि फेरि पोखरा नै फर्क । काठमाडौँमा असुविधा भएर होइन, मेरो आफैनै व्यावहारिक कारणले गर्दा । कलाकारको हिसाबले चित्रकारिताको लागि पोखरा उत्कृष्ट ठाउँ हो । शान्त, एकान्त, प्राकृतिक सौन्दर्य इत्यादिले पोखरामा काम गर्ने राम्रो वातावरण पाइन्छ । काठमाडौँमा होहल्ला, भीडभाड र कोलाहल बढी छ । तर पोखरामा हुँदा समाचारबाट अलि टाढा भइँदो रहेछ । पत्रिकाको कार्यालयमा चारैतिरबाट ताजा समाचार आउँछन् र अद्यावधिक हुन पाइन्छ । तर ती सबै समाचार नछापिन पनि सक्छन् । तर कार्टुनका लागि ती महत्त्वपूर्ण खुराक हुन सक्छन् ।

यहाँ पोखरामा त छौट भएर छापिएका समाचारमा भर पर्नुपर्दछ । त्यसैले केही असुविधा भने हुन्छ यहाँ ।

प्रभाव र प्रतिक्रिया

सबै कार्टुनको प्रभाव तत्काल र प्रत्यक्ष अनुभव हुन्छ जस्तो लाग्दैन । तर अपवादस्वरूप केही कार्टुनले सनसनी र विवाद सिर्जना गरेका पनि छन् ।

जनमत संग्रहका बेला पोखरामा केही साथीले मलाई बहुदलको प्रचारका लागि कार्टुन बनाउन भन्नुभयो । निर्दलीय पञ्चायतविरोधी चारओटा कार्टुन बनाएँ । पोखराको पालिखे चोकमा कार्टुन राखियो । त्यसब्यत राष्ट्रपुकारका सम्पादक होमनाथ दाहाल पोखरा आउँदा हामीलाई भेट्न आउनुभयो । उहाँले “तपाईंले बनाएको चित्र हेरै, यो त लगेर बीपीलाई देखाउनुपर्छ” भन्नुभयो । बीपी कोइराला पनि पोखरा आउनुभएको रहेछ त्यसबेला । हामी ती कार्टुन लिएर बीपीलाई भेट्न गर्याँ । कार्टुन देखेपछि उहाँ एकदम खुसी हुनुभयो । सोधनुभयो, “जनमत संग्रहको प्रचारका लागि यसलाई छानुपर्छ । म लैजाउँ ?” बीपीले त्यसरी मन पराइदिनुभएकोमा म हर्षित भएँ । म पनि धेरै मान्छेले हेरून् र प्रचार होस् भन्ने नै चाहन्थै । उहाँले त्यसो भनेपछि मैले ती कार्टुन उहाँलाई दिएँ । तर ती छपाइको दृष्टिकोणले बनाइएका थिएनन् । ती ठूला थिए र प्राविधिक कारणले छाज सहज भएन, धेरै खर्चिलो हुने भएकाले इच्छा हुँदाहुँदै पनि तिनको उपयोग गर्न सकिएन ।

कार्टुनकर्मको लामो अवधिमा मैले थुप्रै नेताहरूका कार्टुन बनाएको छु । मेरा कार्टुनबारे नेताहरू कस्तो धारणा राख्छन् भन्ने मलाई थाहा छैन । सबै नेताहरूसँग मेरो परिचय पनि छैन र सम्पर्क पनि हुँदैन । कार्टुनका विषयमा त्यति चासो नराङ्गे भएर हो कि वा केले हो, कुनै नेताले कार्टुनबारे प्रतिक्रिया दिएको मिडियामा पढून पाएको छैन प्रत्यक्षतः । तर राजनीतिकवृतमा ठूलै तरंग ल्याउन सक्ने सामर्थ्य यसमा हुन्छ भन्ने तथ्य त धेरै पटक सिद्ध भइसकेको छ । जस्तो कि ज्ञानेन्द्रको शासनकालमा गिरिजाप्रसाद कोइरालाले फोहोरको कन्टेनरमा पुगेको सैवैधानिक राजतन्त्रलाई उठाएको कार्टुन (हेनुहोस् तरिका २) । त्यसलाई एक महिनासम्म सरकारी पक्षले धारावाहिक रूपमा आलोचना गरे । देश/नश्तमा छापिएको न्यायालयसम्बन्धी कार्टुनका कारण न्यायालयको मानहानि भयो भन्ने आरोप लाग्यो र सम्पादकले स्पष्टीकरण दिनुपन्यो । यस्तै, वि.सं. २०५१/०५२ तिर मनमोहन अधिकारीले तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको सरकारविरुद्ध अविश्वास प्रस्ताव राख्नुभयो संसदमा । तर त्यो सफल भएन ।

यस विषयमा गोरखापत्रमा एउटा कार्टुन प्रकाशित भयो । कार्टुनमा मनमोहन अधिकारीले अविश्वास प्रस्तावरूपी भाँचिएको तरबार लिएर पार्टी कार्यालय फर्कदै गर्नुभएको देखाइएको थियो । संसदमा प्रतिपक्षीमा रहेको एमालेलाई यो एउटा व्यग्य थियो । त्यसैले उसले प्रतिपक्षको मानमर्दन गर्न राज्यकोषको दुरुपयोगमा गोरखापत्र लागेको कुरा संसदमा उठायो र तत्कालीन सञ्चारमन्त्री र सम्पादकले स्पष्टीकरण दिनुपन्यो ।

तस्बिर २ : राजनीतिक विषयको कार्टुन ।

आफ्ना कार्टुन विवादमा आउँदा र सनसनी मच्चाउँदा रमाइलोका साथै कहिलेकाहीं तनाव पनि हुँदो रहेछ । ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनताका कान्तिपुर र काठमाण्डू पोस्टमा संवैधानिक राजतन्त्रबारेको कार्टुन छापिन्दा त्यसै भयो । राजाको प्रत्यक्ष शासन सुरु भएपछि टेलिफोन, इन्टरनेट आदि बन्द थिए । रेडियो टेलिभिजन र पत्रपत्रिकामा सेना तैनाथ थिए र तिनले पत्रिका नियन्त्रणमा लिएका थिए; मैलै कार्टुन बनाएँ (हेर्नुहोस् तस्बिर ३) । सम्पादकीय र समाचार जनताको स्विभन्दा बाहिरका विषयमा केन्द्रित भइरहेका थिए । पत्रिकाले आलोचनात्मक प्रस्तुति पस्कने साहस गरेका थिएनन् । मेरा कार्टुन पनि छापिएनन्, छापिएमा कारबाही

तस्विर ३ : शाही शासनकालमा प्रेसको स्थितिबारे कार्टुन ।

गर्छ भन्ने डर थियो । त्यस्तो अवस्थामा कान्तिपुर पल्लिकेसन्समा भावी रणनीतिबारे बैठक बसेछ । अब यस्तो चालले त हुँदैन कि त राजाको पक्ष लिनुपन्यो कि विपक्षमा खरो रूपमा आउनुपन्यो भन्ने विषयमा छलफल भएछ । अन्ततः राजाको शासनको खरो विरोध गर्ने निधो भएछ । मलाई एकदिन राति काठमाण्डू पोस्टका तत्कालीन सम्पादक प्रतीक प्रधानको फोन आयो । "अहिलेको सरकारलाई पन्च दिन सक्ने एकदम हिट हुने खालको कार्टुन बनाएर पठाइदिनोस्" भन्नुभयो उहाँले । गिरिजाप्रसाद कोइरालाले स्वैधानिक राजतन्त्रलाई कन्टेनरबाट बाहिर निकालेको कार्टुन बनाएर पठाएँ । पत्रिकामा त्यो कार्टुन छाने कि नछाने भन्ने विषयमा पनि ठूलै छलफल चलेछ, र पछि छाने निर्णय भएछ । २०६२ भदौ ५ गते आइतबार त्यो कार्टुन छापियो जस्ताको तरतै । आइतबार केही भएन, सोमबार मन्त्रिपरिषद्मा त्यसको चर्चा भएछ । मंगलबार राति कारबाही गर्ने तयारी गरेका रहेछन् । कान्तिपुरले आफ्नो स्रोतबाट थाहा पाएनुसार सम्पादक, प्रकाशक र कार्टुनिस्टलगायतका छ जनालाई कारबाही गर्ने तयारी थियो रे । कान्तिपुरका तत्कालीन सम्पादक नारायण वाग्लेले फोन गरेर मलाई भन्नुभयो, "मैले अपुष्ट समाचार पाएको छु । सरकार कारबाहीको तयारीमा छ र हामी जुनसुकै बेला पनि पक्रिइन सक्छौँ । तपाईं त्यही मनस्थिति बनाएर बस्नुहोस् ।"

अनि मैले परिवारका सबै सदस्यलाई यसबारे जानकारी गराएँ र मानसिक रूपमा गिरफतारीका लागि तयार भएँ । तर कारबाही भने भएन ।

मैले पठाएका सबै कार्टुन छापिन्छन् भन्ने हुँदैन । किन छापिंदैनन्, त्यसबारे मलाई जानकारी गराइँदैन प्रायः । कहिलेकाहाँ भने केही परिमार्जनका लागि सुभाव आउँछ, न्यूज डेस्कबाट । केही महिनाअधि मधेसी दलभित्र देखिएको विवाद र नयाँ दल खोलेर अध्यक्ष बन्ने अनि सरकारमा भाग खोज्ने प्रवृत्तिबारे एक कार्टुन बनाएको थिएँ तर छापिएन । किन भनी सोधेको, "यस्तो छापेमा त पत्रिका बोकेको गाडी जलाइदिन्छन् नि" भने । पत्रिकामा लगानी धेरै छ । प्रकाशकलाई लगानी जोखिममा नपरोस भन्ने चिन्ता हुने नै भयो । अहिले एक किसिमको त्रास छ हामीजस्ता रचनामा लाग्नेहरूलाई । पहिला पञ्चायतकालमा विरोधको तारो एउटा मात्रै थियो, तर अहिले अनेक छन् र सबैसँग बच्न गाहो छ । कतिपय भन्नैपर्ने, लेख्नैपर्ने कुरा पनि रोक्नैपर्ने अवस्था छ । कहिलेकाहाँ लाग्छ, पञ्चायतकालमा बरु सजिलो थियो कार्टुन बनाउन । अहिले त चारतिर सोच्नुपर्छ, एक किसिमको सेल्फसेन्सरसिप । त्यसैले अहिले कम स्वतन्त्र भएको अनुभव गर्दू म ।

पञ्चायत काल, बहुदलीय प्रजातन्त्रकाल, लोकतन्त्र र गणतन्त्रकाल गरी विभिन्न कालखण्डमा कार्टुन बनाएँ । तर मलाई कार्टुन बनाउन सहज अनुभव भने विसं. २०४६ पछिको बहुदलीय प्रजातन्त्र कालमा भयो । यही कालमा सञ्चारको क्षेत्रमा ठूलो परिवर्तन भयो । निजी क्षेत्रबाट ठूला दैनिक पत्रिका पनि आए । मिडियाले फड्को मान्यो । मान्छेमा चेतना बढ्यो । बोल्ने, लेख्ने अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता भएकाले कार्टुनका लागि उर्बर थियो त्यो काल । अहिलेजस्तो बाँधिनुपर्थेन ।

प्रतिक्रियाको निश्चित प्रणाली र बलियो मञ्च छैन हामीकहाँ । बारम्बार सम्पर्क भइराख्ने कुनै माध्यम छैन । फेसबुक त्यस्तो माध्यम हुन सक्थ्यो तर मैले केही सीमितलाई मात्र त्यसमा साथी बनाएको छु । अन्य सर्वसाधारण पाठकबाट प्रतिक्रिया पाइन्छ, भेटघाटको क्रममा । "म तपाईंको कार्टुनको फ्यान हुँ, मैले कटिङ जम्मा पारेर राखेको छु" भन्नेहरू छन् । तिनले केही सुभाव भने दिएका हुँदैनन् । 'अलि हान्न पुगेन, अलि नरम हुनुभयो अचेल' भन्ने खालका सुभाव यदाकदा आउँछन् । केहीले भने अलि पूर्वाग्रही हुनुभयो पनि भन्छन् । तर यस्ता प्रतिक्रिया ज्यादै कम पाउँछु म । पत्रिकाको कार्यालयमा नै बसेर काम गरेको भए धेरै प्रतिक्रिया आउँथे कि ? सामाजिक विषयभन्दा राजनीतिक विषयका कार्टुनबारे धेरै प्रतिक्रिया आउँछन् ।

आम्दानी नभएको क्षेत्र

कार्टुन क्षेत्रमा मेरो प्रवेश त व्यवसायको खोजीमा भएको थियो । तर यो आय आर्जनको माध्यम चाहिँ बन्न सकेन । मिसन पत्रकारितामा लागेको हुनाले कार्टुन सितैमा बनाइयो, पैसाको लोभ गरिएन । सहयोगस्वरूप काम गरियो । पैसाको लोभ गरेको भए कार्टुनिस्ट नै हुँदिनर्थै होला म । कहिलेकाहीं पत्रिकाले अत्यन्त न्यून रकम दिन्थे, मसी र कागजको खर्च पनि मुश्किलले उठ्ने गरी । त्यसलाई पारिश्रमिक भन्न मिल्दैन । मैले नियमित पारिश्रमिक पाउन थालेको त २०५० को दशकको सुरुदेखि मात्र हो । त्यस बेलादेखि ठूलो लगानीमा ठूला दैनिक पत्रिका निजी क्षेत्रबाट आए । पत्रिकाको संख्या बढ्यो र प्रतिस्पर्धा पनि बढ्यो । मिसनभन्दा पनि व्यावसायिक पत्रकारिताको सुरक्षात भयो र कार्टुनले पनि पैसा पाउन थाल्यो ।

कार्टुन रचनामा समय धेरै खर्च हुन्छ । निश्चित समयमा बनाएर पठाउनपैर्छ । कार्टुन बनाउनका लागि समाचारलाई सर्व पछ्याउनुपर्छ । त्यसैले रेडियो, टेलिभिजन र पत्रपत्रिकाले समय खाइदिन्छन् । त्यसपछि पनि धेरै समय त सोचाइमा जान्छ । अहिले त चित्रकारिता (पेन्टिङ) तर्फ ध्यान दिन सकेको छैन । कार्टुन र चित्रकारितामा केही फरक पक्ष छन् । कार्टुन विचारप्रधान हुन्छ भने पेन्टिङ चाहिँ भावनाप्रधान हुन्छ । पेन्टिङ चित्रकारको संवेदनाको अभिव्यक्ति हो त्यसैले स्वच्छन्द हिसाबले बनाउन पाइन्छ । तर कार्टुन बनाउँदा त्यो स्वतन्त्रता हुँदैन, पाठकको स्तर र स्वयंलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ ।

प्रविधिमा परिवर्तन

राष्ट्रपुकारमा कार्टुन बनाउँदा पोखरामा बस्थै । कार्टुन बनाएपछि साइकल चढेर एअरपोर्ट जान्थै र एअर डकुमेन्ट सेवामार्फत कार्टुन काठमाडौं पठाउँथै । यहाँबाट पठाएपछि पत्रिकाको अफिसमा पुगेर छापिंदा त भण्डै १५ दिन बित्यो । काठको ल्लकमार्फत भद्रा खालको कार्टुन छापिन्थ्यो । पछिपछि जिंक ल्लक आयो । तर त्यसले पनि राम्रो छाप्नेन्थ्यो । आफूले मिहिनेत जति गरे पनि त्यो केही नदेखिने, काम गर्दा पनि दिक्क लाग्यो । तर अहिले प्रविधिको विकासका कारण त्यस्तो हुँदैन । शनिबार बेलुका कार्टुन स्क्यान गरेर इमेलमार्फत पठाउँछु । भोलिपल्ट बिहान चिया खाने बेलामा आफैनै अगाडि आइपुग्छ, लगभग जस्ताको तस्तै । छक्क लाग्छ कहिलेकाहीं पुरानो र अहिलेको अवस्था दाँज्दा, आकाश-जमिनको फरक छ ।

अहिले कम्प्युटरले हर चिज सहज बनाएको छ । आजकाल कार्टुनिस्टहरूले कम्प्युटरबाट नै स्केच गर्ने र रड भर्ने पनि गर्छन् । मैले पनि त्यस्तो प्रयास गरै । तर हातले गरे जस्तो राम्रो हुन सकेन ।

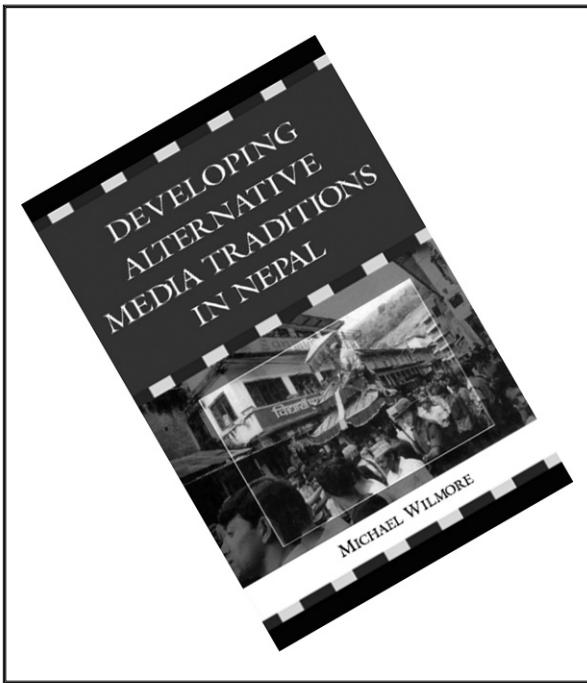
वात्स्यायनको च्वारन र भविष्य

अचेल कार्टुन पत्रिकाको अभिन्न अंग बन्न पुगेको छ । वि.सं. २०४६ अघि धेरै कार्टुनिस्ट थिएनन् । कार्टुनलाई त्यति महत्त्व पनि दिइँदैनयो । प्रेसले कार्टुनिस्टलाई उचित पारिश्रमिक पनि दिँदैनये । तर अहिले पत्रिका-पत्रिकाबीच प्रतिस्पर्धा छ । पत्रिकाको बिक्री बढाउन कार्टुन सहयोगी बनेको छ । त्यसैले कार्टुनको माग धेरै छ । वि.सं. २०४५/४६ सालतिर प्राङ्गण, मातृभूमि, राष्ट्रपुकार आदिमा एकसाथ काम गरै । तर अहिले एउटै पत्रिकामा सीमित छु । आजका पत्रिकाहरू कार्टुनिस्टलाई आफ्नो पत्रिकासँग गाँसेर हेर्न चाहन्छन् । जस्तो वात्स्यायनलाई हेर्न कान्तिपुर नै पढनुपयो । यसबाट कार्टुनिस्ट, पत्रिका र पाठक सबैलाई फाइदा छ भन्ने लाग्छ मलाई ।

वि.सं. २०४६ अघि निरन्तर कार्टुन रचनामा लागिपर्ने तीन जनामात्रै थिर्याँ, बलराम थापा (बराथा), खोकना र म । २०४६ सालताका नयाँ युवा कार्टुनिस्ट धेरै देखा परेका हुन् तथापि नियमित रूपमा काम गर्ने कार्टुनिस्ट औलामा गन्न सकिने मात्रै छन् । उनीहरूसँग राम्रो सीप र प्रतिभा छ । र उनीहरूबाट नेपाली कार्टुन क्षेत्रमा धेरै योगदान अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

पञ्चायतकालमा पञ्चायतइतर विचारधारा राख्नु जोखिमपूर्ण थियो । पृथ्वीनारायण क्याम्पसमा वि.सं. २०३२ सालदेखि शिक्षा संकायतर्फको कला शिक्षण विषयमा कला प्रशिक्षकका रूपमा कार्यरत थिएँ । पछि मेरा कार्टुन प्राङ्गण र राष्ट्रपुकारमा निस्कन थाले । मलाई लाग्यो, क्याम्पसमा जागिर खाँदाखाँदै पञ्चायतको विरोधमा कार्टुन छाप्दा त अप्च्यारो हुने सम्भावना छ । मेरा कतिपय प्राध्यापक साथीहरू सेवाबाट निकालिएका मात्र होइनन्, त्यस समयको राष्ट्रवादी स्वतन्त्र विद्यार्थी मण्डलका सदस्यबाट भौतिक कारबाहीमा पनि परेका थिए । म कसै गरे पनि कार्टुनकला छोड्न तयार थिइनँ र क्याम्पसको सेवा छोड्दा पनि समस्या थियो जीवनवृत्तिको । त्यसैले 'वात्स्यायन' भन्ने छद्मनाम दिएर कार्टुन रचनामा लागै । लामो समयसम्म यही छद्मनामबाट काम गर्दा वात्स्यायन नै मेरो परिचय बन्यो ।

आजभन्दा ४८ वर्ष पहिले ख्यातिप्राप्त कलाकार बन्ने सपना बोकेर काठमाडौं हिँडेको म, नियतिले कार्टुनिस्ट बन्न । लामो समय काम गरेपछि थकाइ जस्तो पनि लाग्दो रहेछ । अघाएको जस्तो पनि हुँदो रहेछ । यद्यपि जीवनको बहुमूल्य समय यही क्षेत्रमा नै बिताइयो यो क्षेत्र छोडेर कता जानू ? त्यसैले हात चलिन्जेल, आँखाले देख्न सकुन्जेल यही क्षेत्रमा नै हुनेछु ।

Chautari Book Series - 56

Nepal's democratic revolution of 1990 awakened the suppressed voices of people throughout the Himalayan nation. Nowhere was this seen and heard more loudly than in the field of the dynamic new media that thrived after these momentous political events. Some of the most remarkable examples of these new media are the community television, radio, and newspapers produced in the town of Tansen, where they thrive far from the political hub of the state in the Kathmandu Valley.

Developing Alternative Media Traditions in Nepal examines how these innovative media came about and the many obstacles their producers faced when attempting to speak of and to their own community. The book is based on long-term ethnographic research in Nepal in the mid-1990s and subsequent accounts of the continuing development of Tansen's community media organizations. Michael Wilmore offers a unique perspective on how people in developing nations use mass media. This book is one of the first full-length, detailed accounts in English of new media developments in Nepal and is suitable for advanced students and researchers of anthropology and media studies.